

פרק רביעי

דילמות

בפרקים הקודמים הרחבנו על הטכניקה והמיומנות הנדרשות לעריכת חוות דעת. ניסיון ומיומנות אכן מסייעים למומחה בביצוע המשימה, אך שאלות רבות, חלקן חוזרות ונשנות וחלקן עולות תוך עבודה על מקרים מיוחדים, עדיין מטרידות אותו. בפרק זה נסכם את השקפותינו על חוות הדעת ואת הסוגיות האתיות הקשורות בה.

החווה

החווה עם הנבדקים הוא גורם מהותי בעבודה על חוות דעת. יש לזכור תמיד שמדובר בחווה שונה מן החווה הטיפולי (שבין מטפל למטופל), שכן יש לו השלכות קריטיות על המציאות, והכול חשוף. גם הנבדקים וגם הנבדקים חייבים להבין כל פרט בחווה, אחרת אין עורך חוות הדעת עושה את מלאכתו נאמנה.

א. הסכמה מדעת. מושג ההסכמה נוגע לחוות דעת לא פחות מאשר לטיפול. גם אם בית המשפט הוא שכפה על הנבדק את ההשתתפות בבדיקה לצורך חוות הדעת, חייב הנבדק לוודא שהוא מבין את מטרות הבדיקה, את השאלות שהציג הגורם המפנה, את התהליך ואת זכויותיו וחובותיו במהלכו. עליו להבהיר גם את גבולות סמכותו (למשל, אם רשאי הוא לשנות סדרי ביקורים במהלך הבדיקות, אם נתמנה רק לעניין הסדרי ביקורים או גם משמורת וכדומה). לא די בהצהרה בתחילת התהליך. יש לוודא שההסכמה וההבנה נמשכות לכל אורכו, זאת לשם שמירה על איכותה של חוות הדעת ולא פחות מכך גם כהגנה מפני טענותיו האפשריות של מי מהצדדים. אם מתעדים כראוי את כל תהליך חוות הדעת, גם הבהרות אלו יופיעו ברשימות.

ב. הסכמה והבנה של ילדים. ההסכמה מדעת והבנת ההליך המשפטי (שחוות הדעת היא חלק ממנו) אינן נחלת המבוגרים בלבד. גם ילדים זכאים להבין את התהליך על כל פרטיו, זאת כמובן בהתאם לגילם, רמתם וכישוריהם.

האחריות לכך חלה על כל הנוגעים בדבר - בני המשפחה, שירותי הרווחה, עורכי הדין, אפוטרופוסים לדין, בית המשפט ועורכי חוות הדעת. כל אלה חייבים להבהיר לילדים גם את מעמד הבודק ותפקידו בתהליך. יש הורים ואף עובדים מקצועיים שונים החוששים מהסבר כזה. אלה בטוחים שלטובת הילדים עדיפה אי־ידיעה שלהם בנוגע להליך משפטי שהם מעורבים בו, לרבות פגישתם עם פסיכולוג או פסיכיאטר. לטענתם, הדבר ייצור טראומה אצל הילד, והם מעדיפים להסביר לו שמדובר בביקור אצל 'דוד' או 'חברים של ההורים'. אל לעורך חוות הדעת לשתף פעולה עם עמדה זו. אין זה לכבודם של ילדים, ואף לא לטובתם, 'להמציא' למענם סיפור בהנחה ש'בלאו הכי אינם מבינים' או מתוך רצון להגן עליהם. אם ההורים, מסיבותיהם, אינם מסבירים לילד מי הוא המומחה ומה תפקידו, הרי שמחובתו לעשות זאת בעצמו, בנוכחות ההורים. עליו להתאים את שפת ההסבר לרמתם של הילדים ולוודא שאכן הבינו את מהות הבדיקה ואת תפקידו בתהליך. יש לציין שיחס ההורים לילד גם בעניין זה הוא חלק מחומר הגלם של הבדיקה.

ג. סודיות. כבר צוין בפרקים קודמים, ולכאורה מובן מאליו, שעל חוות הדעת לא חלה הגנת סודיות. זהו תנאי מהותי בחוזה. לא זו בלבד שהדברים נכתבים, אלא שהרשימות הללו הן אחד מיסודותיה של חוות הדעת. כל אחד מהצדדים יכול לצלמן, לבקש ציטוטים מהן וכיוצא בזה. הצורך להדגיש את היעדר הסודיות מדגים עד כמה הבודקים, כאנשי טיפול, מורגלים בחובת הסודיות במהלך עבודתם השגרתית. לפיכך, אם במהלך הבדיקה עולים דברים שהנבדקים 'מספרים רק להם', יש להפסיק אותם ולהבהיר מחדש את הסוגיה של היעדר הסודיות. השינוי הפנימי של הבודק בנקודה זאת מהותי. אמנם בחוות הדעת אין מצטטים את דברי הנבדקים באופן מדויק ומלא, אך ייתכן שהוא יידרש לציטוטים מסוימים, זאת כדי להדגים איך הגיע למסקנה מסוימת או כחלק מחקירה נגדית שנועדה לסתור את מסקנותיו. מבחינת הנבדקים זהו מעבר מתפיסה של מטופל לתפיסה של נבדק עבור גורם חיצוני. הכלים המקצועיים של הבודק לא השתנו, הידע המקצועי שלו אינו שונה, אולם השימוש בידע שונה במהותו, ועליו להיות מודע לכך לכל אורך התהליך.

ד. אי־שמירת סודיות. מקרים יוצאי דופן מחייבים לעתים התנהגות אחרת. לדוגמה, כאשר במהלך הבדיקה מתגלה צורך לדווח לפקידת סעד לחוק הנוער על התעללות אקטיבית בילדים. במקרה זה נוהגים על פי הנהלים של חובת דיווח: אין מוסרים להורה החשוד בהתעללות על הפנייה לפקידת הסעד. דוגמה נוספת: אם התרשם הבודק שאחד ההורים מסכן את עצמו או את סביבתו, עליו לדווח על כך לפסיכיאטר המחוזי. אם מצבו הנפשי של אותו הורה אינו מאפשר בדיקה, יש לדווח גם לבית המשפט, הכול בהתאם לנסיבות. הדוגמאות

הללו הן תזכורת לכך שהמינוי מבית המשפט מוגבל רק לשאלות שנשאל הבודק, וזה החוזה שמכוחו הוא פועל. כשמתעוררת בעיה שאינה מוגדרת בחוזה, עליו לפעול לפי החוקים או הנהלים המתאימים.

ה. פרטים המתגלים בבדיקה. מקובל שלא לפרט בחוות הדעת את פרטי פרטיה של שיחה שהתקיימה עם קטינים לבדם. גם שופטים המראיינים ילד בלשכתם אינם מפרטים בפרוטוקול את פרטי הריאיון אלא רק את מסקנותיהם. יש להסביר זאת לילד, אך אין להפוך את הבדיקה לטיפול. ניתן אפוא להבהיר לו שדבריו לא יצוטטו אם להערכת הבודק ציטוט כזה עלול לגרום נזק לקשריו עם אחד מהוריו, למשל, אך לא ניתן 'למחוק' את ההקשר שבו הם נאמרו.

ו. שמירה על טובת הנבדקים ועל כבודם. אין בכל הדברים הללו כדי לשלול את מחויבות הבודקים לשמירה על טובתם של הנבדקים, ובמיוחד הקטינים שבהם, במהלך הבדיקה. טובתם זו מחייבת, בין היתר, שמירה על כבודם. אין זה המקום להתנהגות בוטה או לכל התערבות העלולה להתפרש כהשפלה, גם אם יש צורך לשאול שאלות נוקבות או להעמיד את הורותם במבחן ובסימן שאלה. בחוות דעת יש בדרך כלל צד נפגע או כזה הרואה את עצמו נפגע. הורה שילדו נמסר לאימוץ או הורה שאינו זוכה למשמורת או להסדרי הראייה שציפה להם יראה בעורך חוות הדעת באופן טבעי את הגורם הפוגע. לעתים הפגיעה באותו אדם מכאיבה גם למומחה, והוא יכול להזדהות עם סבלו וכאבו, אך עליו לזכור כל העת את העובדה שהילד הוא העומד במרכז הדיון. המומחה אינו עורך הדין או האפוטרופוס של הילד, אך הוא נתמנה כדי להמליץ על ההסדר הטוב ביותר בשבילו. כל חוות הדעת מכוונת למטרה זו, והתזכורת הזאת בדרך כלל מקלה מאוד כשהוא נאלץ להמליץ על דברים העשויים לפגוע במי מהמבוגרים.

ז. התחשבות בילדים. התהליך עצמו צריך להתנהל מתוך התחשבות בטובתם של הילדים הנבדקים. התחשבות זו צריכה למצוא ביטוי הן בתנאי הבדיקה, הן בניסיון להקל על הלחץ שלהם (מבלי לוותר על חדותה ואיכותה של הבדיקה) והן בגילוי יחס של כבוד כלפיהם וכלפי הוריהם. עצם ההכרה בקושי שלהם משפרת לעתים את חוייתם בעת הבדיקה. עם זאת חייב הבודק להימנע מהבטחות שאין ביכולתו לקיימן, רק מתוך רצון להקל על הילד. הדבר נוגע להגדרת תפקידו כיועץ לבית המשפט וכעד בפניו, לא כפוסק. כפי שיש להזכיר זאת לנבדקים לאורך הבדיקה, כך עליו לשנן זאת גם לעצמו. בדרך כלל לחוות הדעת יש משקל רב בפסיקת השופט, אולם הוא הקובע, ותזכורת זאת עוזרת לבודק להימנע מלהבטיח דבר באשר לתוצאותיה של חוות הדעת.

ח. תנאי הבדיקה. לאור כל האמור לעיל אין ספק שמחובתו של הבודק לדאוג לתנאי בדיקה נאותים, לרבות עמידה בלוחות זמנים. יש להקפיד על

שמירת פרטיות, תנאי המתנה שאינם חודרניים לתוך חדר הבדיקה ותנאי נוחות בסיסיים (כולל אפשרות של שתייה וכדומה כשמדובר בבדיקה מתמשכת). על הבודק לספק מסגרת הולמת לבדיקה. שיפוצים מרעישים המתנהלים במשרדו או יציאתו הצפויה לחופשה שתקטע את הבדיקה הם, למשל, גורמים שבגינם עליו לסרב למינוי.

ט. שיקול דעת בקשר לפרטים הנכללים בחוות הדעת. על הבדיקה לכלול רק את הנחוץ לחוות הדעת, ואין להרחיבה מתוך סקרנות או כדי לספק 'צורך בכל הפרטים' מבלי להצדיק את נחיצותם. אין זו משימה קלה. הבודק מורגל מהתחום הקליני שדברים יכולים להתבהר מאוחר יותר במהלך הטיפול, שם נהוג לחפש את ההסברים הקליניים בעבר, ברקע המשפחתי, ביחסים בין־דוריים וכו'. ואולם, בחוות דעת הדגש הוא על העתיד. העבר משמש רק להסקת מסקנות עתידיות. מבחינה מדעית נראה שצריך לאסוף את כל המידע כדי להחליט אילו חלקים ממנו אינם רלוונטיים. אלא שלממד הזמן משמעות רבה ביותר מבחינת הילד, והתמשכות התהליך גורמת לו נזק. חקירות ממושכות משפיעות לרעה גם על המערכת המשפחתית: תהליך משפחתי מעלה את רף המתח וגורם לפילוג והאשמות הדדיות. הילדים נגררים לתוך הסכסוך, על הנזק הכרוך בכך. אי לכך, השיקול של 'כמות המידע' הוא שיקול משמעותי, ועל הבודק לשקול את התועלת שבהארכת הבדיקה לעומת הנזק הברור שהיא גורמת. כך, למשל, רוב המידע על משפחות המוצא של ההורים אינו נחוץ בחוות דעת, גם אם יש בו כדי להסביר את הסיבות להתנהגותם. צריך לדעת מה היא התנהגותם ולא מה הן סיבותיה ההיסטוריות. לעומת זאת, אם שוקלים לשתף את בני המשפחה המורחבת בהשגחה או במשמורת, יש לבדוק גם את תכונותיהם וגם את מערכת היחסים שלהם עם ההורים. דוגמה נוספת: אם ילד מסרב לשתף פעולה בבדיקה וחושף התנגדות גוברת לבדוקים, ייתכן שנחוץ תהליך טיפולי ממושך כדי להתגבר על ההתנגדות. אין זה מתפקידו של הבודק לנהל טיפול כזה. הבלבול בהגדרת תפקידו ובחווה שלו עם הנבדק ימנע טיפול הולם ואף יפגום בחוות הדעת. לצורך חוות הדעת עליו לראות בעצם ההתנגדות חלק מהעובדות שהוא מתבסס עליהן הן במסקנותיו והן בהמלצותיו (למשל, המלצה על טיפול לילד אצל גורם אחר עם תום הבדיקה).

י. הגבלת משך התהליך. אנו חוזרים ומדגישים את משמעות הזמן בחיי הנבדקים, ובמיוחד הילדים שביניהם. כל התמשכות בלתי חיונית בתהליך הכנת חוות הדעת גורמת נזק במקום תועלת, ואם אין הצדקה ברורה לכך, הדבר גובל בהפרת חובה אתית. על הבודק להכיר במגבלותיו: אין ידע טוטלי שיפתור הכול, ויש לקבל את המושג 'מידע טוב דיו'.

יא. גבולותיו החיצוניים של החוזה

1. יש לוודא כי אין קשר קודם בין הבודק לנבדקים. אם קיים קשר כזה, על הבודק לקבל אישור מבית המשפט לבצע את חוות הדעת ולהבהיר זאת בתחילת הבדיקה. חובת ההבהרה נובעת מן הצורך בשקיפות מלאה בתחום רגיש זה. גם אם הוא סבור שהקשר לא ישפיע על שיקול דעתו המקצועי, אל לו להחליט על כך בעצמו. יש להציג עובדה זו בפני הנבדקים, נציגיהם ובית המשפט. זכותם להחליט מי יכריע בגורלם ואיזה משקל הם נותנים לדברים, וחובתו של בית המשפט לפסוק בנושא. דוגמאות לקשר כזה: מישוה מהמרפאה שהמומחה עובד בה הוא שכן של אחד הצדדים; אחד הצדדים נבדק (גם אם לפני זמן רב) על ידי המומחה; אחיין של אחד הנבדקים וילדו של המומחה לומדים באותו בית ספר; עורך הדין של אחד הצדדים ייצג את המומחה לפני כמה שנים וכו'. המומחה יכול כמובן להרגיש שאין בדברים אלה כדי להשפיע עליו, אך אם אין הם מובהרים מראש, הם עלולים לשמש עילה לחקירה לא נעימה ואפילו לפסילתה של חוות הדעת מפאת נטאי.

2. סוגיה רווחת היא יכולתו של מטפל לתת חוות דעת על מטופל-ילד שהוא גם נשוא חוות הדעת. הדעות בשאלה זו חלוקות: יש הטוענים שהיכרותו המעמיקה של המטפל עם הילד והמשפחה מועילה, ויש הרואים זאת כקונפליקט אתי או קונפליקט נאמנויות. לדעתנו, ככל שהדברים נוגעים בחוות הדעת, אין כאן 'היכרות מעמיקה' של המטפל עם הילד או משפחתו. הוא מכיר רק פן אחד מסוים של הילד. היכרות זאת התרחשה בתנאים מסוימים, שכללו סודיות והזדהות חרמ-משמעות עם המטופל, והמידע שהתקבל אינו המידע הספציפי הנחוץ לשם חוות הדעת. לכן אנו סבורים כי על המטפל לפסול את עצמו ממתן חוות דעת במקרה כזה. הוא יכול כמובן, אם יתבקש, למסור מידע למומחה שיערוך את חוות הדעת, זאת בהתאם לנסיבות המקרה. יש הטוענים כי העובדה שהמטפל עשוי לדעת על התעללות בילד או על הורות בלתי נאותה עשויה לסייע בהכנת חוות דעת. אלא שבמקרים אלו ממילא חלה על המטפל חובת דיווח, ללא קשר לחוות הדעת. נוסף על כך, אל לו לשכוח את מחויבותו כלפי המטופל והטיפול. מעבר של מטפל לתפקיד של מומחה מטעם בית המשפט יביא לסיום הטיפול תוך הרס המסגרת והאמון שניתן בו. ילד הנמצא במוקד הליך משפטי נתון במצב רגיש. כל דבר המערער מוקדי ביטחון (וחדר טיפול הוא אחד ממוקדים אלה) ומערב אותו ואת הטיפול בהליך המשפטי הוא בגדר התעללות של המערכת. מסירת מידע מתוך הטיפול, ועל אחת כמה וכמה הפיכת המטפל לשותף פעיל בהליך המשפטי, יגרמו לילד נזק רב מאוד. התועלת העשויה לצמוח מכך בטלה בשישים.

3. המטפל במבוגר שהוא הורה בדיון חייב אף הוא לפסול את עצמו ממתן

חוות דעת בנושא כישורי ההורות של מטופלו. חוות דעת בתחום זה באה לענות על צורכי הילדים, בעוד הנאמנות והמחויבות של המטפל הן כלפי ההורה. במקרה כזה עלול להיות ניגוד אינטרסים, מה גם שבדרך כלל המטפל מכיר את הילד רק דרך דברי ההורה, ואילו לדעתנו הכרחי להכיר את הילד ואת צרכיו הספציפיים לפני בדיקתן של יכולות הוריות. הסתפקות בנקודת המבט של ההורה תוביל בהכרח למקום לא נכון. הדוגמה הקלסית היא מקרה של חולה פסיכוטי משתקם, שמטפלו סבור כי הוא זקוק לילדיו כדי לחזק את תהליך השיקום או חושש שמסירת הילדים לגורם אחר תחריף את מצבו הנפשי. אותו מטפל יכול למסור מידע על מצב השיקום של המטופל, אך אין לו כלים להעריך את צורכי הילד ואת השפעת ההורה-מטופלו עליו. יש לזכור כי בחוות הדעת הילד הוא המוקד, לעומת השיקום, שבו החולה הוא המוקד.

4. בעריכת חוות הדעת יש חשיבות רבה לבהירות השאלה שנשאל הבודק. כל החוזה מתבסס על בהירותה של מטרת הבדיקה. אם זו אינה ברורה או מעלה ספק אצל מי מהצדדים, יש לפנות מיד למזמין הבדיקה ולבקש הבהרות (ורצוי בכתב, כדי למנוע מעגל נוסף של אי-בהירות).

5. הוא הדין גם בבקשות חדשות העולות תוך כדי הבדיקה. כל הכללים האמורים לעיל שרירים וקיימים גם כאן: אין לשמוע בקשה מצד אחד בלבד וכמובן אין לשמרה בסוד, אלא להעבירה מיד לצד השני ולבקש את הכרעת בית המשפט. אל לבדוק לשנות את מטרת הבדיקה או להוסיף שאלות או נקודות לבדיקה. אין הוא צד בשום פנייה של מי מהצדדים לבית המשפט תוך כדי הבדיקה, אלא אם כן השופט מורה על כך.

6. אם המומחה סבור שיש לשנות את השאלות או להוסיף עליהן, עליו לפנות לבית המשפט בבקשה, שהעתיקה יימסרו לצדדים. רק במקרים נדירים ביותר יש לשקול פנייה לשופט ללא ידיעת הצדדים (למשל, אם עולה חשד לפסיכוזה חריפה ומסוכנת או לסכנה מסוג אחר).

7. אם תוך כדי תהליך בדיקה מתגלים צרכים של הילדים שבמרכז הדיון או של ילדים אחרים במשפחה, חלה על הבודקים, כאנשי בריאות הנפש, חובה אתית להצביע על כך בפני ההורים או בית המשפט. לדוגמה, ילדה בעלת ליקוי שפה חריף, שלא הייתה מטופלת כלל, הגיעה לבדיקה במסגרת תיק משמורת. יש לציין שהעברת חומר מתוך הבדיקות של חוות הדעת, למשל מבדקים פסיכודיאגנוסטיים, לגורם טיפולי בקהילה תתבצע רק לאחר השלמת כל החקירות בתיק ובהסכמת ההורים.

8. יש שפונים אל המומחה בבקשה לבדיקה במסגרת צו חירום. אין מדובר בבדיקה מלאה והמלצות לעתיד, אלא בסוגיה ספציפית שיש להכריע בה בדחיפות, אך כהסדר זמני. דוגמאות לכך הן שאלות כגון החזרתו של ילד

לאלתר להורה זה או אחר כשמתנהל הליך או שינוי סדרי ראייה בגלל מחלה וכדומה. לעתים הפנייה מגיעה מבית המשפט, לעתים מהשירותים החברתיים, ולעתים מעורך דינו של אחד הצדדים. במצבים אלו לא תמיד ניתן לבדוק את כל הצדדים. יש להקפיד ביתר שאת על כך שמטרת הבדיקה ברורה לכודק, שהצד שמבקש אותה רשאי לעשות זאת ושכל הנבדקים מבינים היטב את המטרה המוגבלת של הבדיקה. אם יתבקש הכודק מאוחר יותר לתת חוות דעת מלאה, יש לשקול אם ההתערבות הספציפית יכולה לשמש בסיס לבדיקה רחבה או שמא יש בה כדי לפסול אותו ממעורבות בבדיקה כזאת. גם הצדדים רשאים להסתייג ממנו, ומן הראוי לכבד את רצונם.

9. לעתים מתקבלת בקשה לבדוק מחדש ילד והורים. דרישה לבדיקה חוזרת עולה בדרך כלל בהליך גירושין, כשאחד הצדדים טוען לשינוי במצב המחייב שינוי בהמלצות. היתרונות שבבדיקה חוזרת על ידי אותו גורם ברורים: קיצור הליכים, היכרות בין הילד לבינו, בסיס להשוואה. ואולם, לבדיקה כזאת יש גם מגבלות, ובראשן הקושי הטבעי להודות בטעות. בכל מקרה של ספק, ניתן להציע בודק נוסף, 'טרי', לצד הכודק הקודם. הסדר כזה טעון אישור של בית המשפט. לעתים בקשה לבדיקה חוזרת נובעת מחוסר אונים של המערכת ומהיעדר פתרון משביע רצון. בהסכמה לבדיקה בתנאים אלה יש משום הארכת אי-הוודאות העלולה כאמור להזיק לילדים. לפיכך חייב המומחה לסקור את חוות הדעת הקודמות. אם יש הסכמה על הנתונים, כלומר על הערכת צורכי הילדים ויכולות ההורים, ורק המסקנות שונות זו מזו, ניתן להניח שאין כל תועלת בבדיקה חוזרת. עליו להמליץ בפני בית המשפט על דיון בהשתתפות כל אנשי המקצוע הנוגעים בדבר, כדי להגיע להסכמה על הפתרון 'הרע במיעוטו'. חוסר פתרון הוא ללא ספק הגרוע מכול. לעומת זאת, אם יש אי-הסכמות בקשר לנבדקים עצמם, יכולותיהם או צורכיהם, ייתכן שאין ברה אלא להסכים לבדיקה חוזרת, תוך ניסיון להבין את מהות ההבדלים בין הבדיקות.

10. יש שאחד הצדדים (בדרך כלל הצד ש'זכה' במשפט) ממשיך לפנות אל המומחה בבקשת עצות. כל עוד לא הסתיים ההליך, או כשעדיין צפויה חקירה בבית המשפט, יש לסרב כמובן לכל קשר עם הנבדקים. גם בחלוף זמן, ואף לאחר מתן פסק דין, רצוי להימנע משיחות כאלו. הדבר יכול לשמש בדיעבד כעדות לנטאי, ויש בו משום טשטוש של גבולות התפקיד. לעתים בית המשפט מבקש מהמומחה להמשיך לתווך בין הצדדים בכל הנוגע להסדרי ראייה, למשל, או לעזור למשפחה מאמצת להתמודד עם אימוץ פתוח שהוא המליץ עליו. במקרים אלו אין ניגוד אינטרסים, אך עדיין על המומחה לשקול היטב אם יהיה מקובל על הצדדים ואם ביכולתו לשנות את מהות תפקידו. ודאי שאסור למומחה להציע את עצמו לתפקיד, לא בעל פה ולא בגוף חוות הדעת. יש בכך

כדי להחשיר אותו ב'חיפוש פרנסה' לעצמו, אף אם הדבר רחוק משיקוליו בעת הכתיבה. גם כאן יש חשיבות בהדגשת הצורך במראית עין, כשכל מילה וכל מעשה נבדקים בחשדנות על ידי כל הצדדים המעורבים.

סוגיות נוספות

א. בקשה לחוות דעת על סמך מסמכים. לעתים פונה עורך דין למומחה בבקשה לכתוב חוות דעת ולהמליץ המלצות על סמך מסמכים המוגשים לו. מסמכים כאלה עשויים לכלול בדיקה של עמית או חוות דעת שכבר הוגשה לבית המשפט. יש לסרב בכל תוקף לשתף פעולה עם הליך כזה. גם אם החומר נראה חד־משמעי, גם אם חוות הדעת נראית מוטעית או בלתי מקצועית, יש לזכור כי מדובר בחומרים שהגיש צד אחד בלבד, וכי מחבריהם הם אנשי מקצוע שראו את הנבדקים, זאת בניגוד למומחה, המתבסס על מסמכים בלבד.

ב. בקשה לייעץ בחקירת מומחה אחר. בדרך כלל כשעורך דין רוצה לחקור פסיכולוג על חומר של מבחנים פסיכולוגיים או תמלילי הבריקות, הוא מתייעץ עם איש מקצוע בתחום. אין בכך פסול אתי. איגוד הפסיכולוגים הנחה את חבריו להעביר חומר גלם של מבחנים פסיכולוגיים רק לפסיכולוג קליני, וברור שאותו פסיכולוג ישוחח על כך עם עורך הדין שביקש את החומר. ואולם, אין לתת על סמך החומר הזה חוות דעת כתובה, אלא רק עצה שתסייע לעורך הדין בחקירתו.

ג. בקשה לחוות דעת על חוות דעת. כאמור, אין להשוות בין חוות דעת של מומחה שבדק את האנשים לבין זו של מומחה שרק קרא את חוות הדעת הכתובה. בנסיבות שבכל זאת מחייבות כתיבת 'חוות דעת על חוות דעת' עולה השאלה אם יש ליידע בדבר את העמית החתום על חוות הדעת. זוהי שאלה אתית סבוכה, וקשה לענות עליה תשובה חד־משמעית. הפנייה מגיעה בדרך כלל מאחד הצדדים בסכסוך, ואז נאמנותו של המומחה נתונה לכאורה לו. עם זאת אל לו לשכוח את הנאמנות הקולגיאלית כמו גם את הנאמנות לילד מושא הדיון. לעתים אמנם יוכל לאתר ניסוחים גרועים, להראות את עליונותו או להביע זלזול בעמית שכתב את חוות הדעת, אך התייחסות כזו עלולה לפגוע במהות המסקנות, אלה שנועדו להיטיב עם הילד. במילים אחרות, טובת הילד היא שצריכה להנחות את פעולתו מעל לכול, זאת גם מבלי להכירו. אם לא ניתן לשרת מטרה זו, יש לסרב לבקשה.

ד. העברת חומרי הגלם של הבריקה לצדדים. הנטייה הטבעית היא להסתייג מכך, בדרך כלל בטענה שהתמלילים בלבד אינם מעבירים את

כל תוכן הברדיקה, שחומרי גלם של מבחנים פסיכולוגיים שייכים לתחום הפסיכולוג הקליני בלבד וכיוצא בזה. גם אם ההסתייגויות הללו נכונות, אין מקום להתנגדות גורפת. החומר הוא בסיס לקביעת גורלות של אנשים, וכאמור, צדק צריך להיראות, לא רק להיעשות. גם אם הצדדים סומכים לחלוטין על מקצועיותו של המומחה ועל יושרו, הם רשאים לדעת על מה התבסס במסקנותיו. משהסכים לשמש בתפקיד מומחה מטעם בית המשפט, הוא מעמיד לרשות בית המשפט את מיומנותו המקצועית ואת שמו המקצועי, ואלה יכולים, ואף חייבים, להיבדק על ידי הצדדים שגורלם נידון. בית המשפט לא ייתן יד למסע השמצות או לחיפוש קטנוני אחר אי־דיוק זה או אחר, אך יאפשר חקירה נאותה על סמך חומר הגלם. עם זאת ייתכנו מקרים שבהם העברת חומר הגלם עלולה, להערכת המומחה, לגרום נזק. דוגמה לכך היא, למשל, חומר המגלה תכנים מיניים שאינם רלוונטיים להמלצות או חשד להתעללות בנבדק המבוגר עצמו. חשיפתם של תכנים כאלה, השייכים לעולמו הפנימי של הנבדק ואינם נחוצים לנושא הדיון, עלולה לגרום נזק הן לו עצמו והן לילד. דוגמה נוספת היא בקשה של קטין שלא לגלות להוריו חומר מתוך פגישות שנערכו אתו לבדו. אמנם ההליך אינו חסוי, אך גם הבודקים וגם בית המשפט נותנים מקום מיוחד לדברי ילדים. במקרים כגון אלו יכול המומחה להשתמש בשיקול דעתו ולפנות לשופט בבקשה שלא לשחרר את חומר הגלם. אם בית המשפט מורה בכל זאת על העברת החומר, יש להיענות להוראתו למרות ההתלבטות.

ה. העברת חומר מחוות הדעת לכל גורם אחר. מאחר שחומר הברדיקה של חוות הדעת אינו חסוי, השופט יכול כאמור לאשר העברתו לצדדים, בתנאים המקובלים (העברת המבחנים הפסיכולוגיים לפסיכולוג קליני בלבד, השמטת חומר הדיונים של המומחים או מחשבות ששורבטו בשולי הדף וכו'). לעתים יש חומרים שאף המומחה סבור שהעברתם לגורם נוסף עשויה להועיל לילד. למשל, אם התברר בבדיקה שהוא סובל מליקויי למידה, תהיה תועלת בהעברת מידע זה, המצוי בידי המומחה, לבית הספר. עליו להמתין עד תום ההליך המשפטי, אלא אם הסכימו השופט והצדדים להעברה מוקדמת של החומרים. עמדתו הרגשית כמטפל מתנגשת כאן עם החובה שלא להעביר חומרים לשום גורם חיצוני.

ו. השפעות כספיות. יש להבטיח שחופש הפעולה, חופש המחשבה ושיקול הדעת של הבודק יהיו משוחררים מלחצים כספיים. יש מצבים המקלים מאוד על הבודק: כשבדיקה מתקיימת במקום ציבורי, התשלום עובר למוסד ולא לבודק; כשהתשלום מופקד מראש בבית המשפט, המומחה מגיש חשבון לבית המשפט, לא לצדדים; כשהתחייבות לתשלום היא של שירותי הרווחה. כאשר הנבדקים הם המשלמים לבודק, כדאי שיהיה חוזה מפורש והכסף יופקד

מראש. כשהמשלמים הם שני הצדדים (בתיקי גירושין, למשל), רצוי שהאחריות לתשלום תתחלק ביניהם שווה בשווה. בתיקי אימוץ בדרך כלל אין ההורה עצמו משלם, למעט בעת הגשת ערעור מצדו ועל פי הוראת בית המשפט. זהו מצב קשה במיוחד, והצורך להפרדה ברורה בין הגורם המשלם לאדם הנבדק (גם אם אחד הם) מקבל משמעות עליונה.

ז. תשלום נאות. התשלום עבור חוות דעת אינו מוסדר בשום צורה, למעט המקרים שבהם הוא מתבצע דרך שירותי הרווחה, שלהם תעריפון לבדיקות. טווח המחירים בשוק רחב מאוד, ונפוצות שמועות על גובה התשלום שגובים מומחים שונים (שכדרכן של שמועות, לעתים הן נכונות ולעתים חסרות בסיס). על המומחה לנקוב במחיר המדויק ולהבהיר את דרך חישובו. במידת האפשר, יש לקבל את כל התשלום, לפחות בצורת המחאות דחיות, קודם להגשת חוות הדעת. אין פסול בכך שמומחה שומר על עצמו ודואג לפרנסתו. קשה להפריד בין העניין הנידון לבין העניינים הכספיים אם המומחה מרגיש מרומה, מקבל תמורה בלתי הולמת או חושש שלא יקבל את כספו.

ח. אי-תשלום. כשמי מהצדדים אינו ממלא את חובתו לשלם, כפי שסוכם מראש, אין בררה אלא לפנות לעורך דינו או לבית המשפט.